

Filosofie a vědy

Učená společnost, 21. 9. 2010

01

Téma u nás většinou opomíjené, zanedbávané, ale je bytostně filosofické (nikoli vědecké); je dobré si připomenout tři Patočkovy krátké texty, zařazené v r. 1969 do knížky „O smysl dneška“ (O principu vědeckého svědomí, Morálka obecná a morálka vědce, Věda a její filosofie v posledním padesátiletí – nyní zařazeno do 12. svazku *Sebraných spisů JP, Češi I.*)

02

Nejdříve pohled zvnějšku: donutivost vědeckých poznatků x rozmanitost filosofických přístupů. Jaké jsou důsledky? Filosofie není věda a neměla by usilovat o to, vědou se stát. Každá věda má svůj obor a svůj způsob odbornosti. To pro filosofii neplatí: může a má právo se zabývat čímkoli, dokonce i takovými tématy, jimiž se žádná věda nejen nezabývá, ale ani nemůže zabývat.

03

Uvedu zatím jen jeden příklad, na kterém to lze demonstrovat. Jedním z velkých a tradičních filosofických témat je „svět“. Je to v jistém smyslu pro filosofii téma výhradní, protože – a tady už dochází k odlišnostem mezi filosofy – filosofie se z podstaty nesmí vzdát svého vztahu k veškerenstvu, k celku všeho, tedy k univerzu. Která z odborných věd se může kompetentně vyjádřit k tématu „světa“ jakožto „veškerenstva“? Už jenom základní otázka: je svět vůbec celkem, je nějak sjednocen? Anebo je to jen obrovská podivná hromada? A hromada čeho?

04

To, že se filosofie musí vztahovat k celku a tedy nic nevynechávat, vůbec neznamená, že by se měla – a vůbec mohla – vztahovat k jakékoli jednotlivině, bez ohledu na její význam. To je vážné omezení pro filosofické bádání a jeho pokroky, protože předem není nikdy jasné, nakolik jen nějaký detail významný nebo přímo fundamentálně důležitý. Právě proto musí dnes filosofie poněkud přitlumit svůj prastarý odpor tzv. mnohovědní (polymatheia); přesněji řečeno, musí onen odpor a své pohrdání novým způsobem upřesnit. Ale jak? Nebude tu vlastně zas rozhodující ono rozpoznání důležitosti nějakého detailu, k čemuž je jednak zapotřebí, aby onen detail byl rozpoznán (a to musí zajistit speciální věda), na druhé straně bude třeba rozpoznat význam onoho detailu, a pak už nebude možno zůstávat u předem vymezeného (a tedy omezeného) významu pro onu vědeckou disciplínu, nýbrž bude nutně vzít v úvahu i ohled na celek, tedy hledisko filosofické.

05

Filosofie je především a na prvním místě nikoli učení, teorie, tvrzení, nýbrž reflexe. Reflexe má nepochybně významnou funkci i v každé odborné vědě. Co však zakládá zásadní, principiální rozdíl mezi odbornými vědami a filosofií, je systematizace a profesionalizace vícenásobné a nikdy nekončící reflexe myšlení a myšlenkových postupů. K něčemu takovému nemá žádná speciální vědecká disciplína potřebné své vlastní myšlenkové prostředky; pokud jich používá, musí to nutně dělat mimo rámec své kompetence. Filosofie si naproti tomu svou kompetenci v tomto ohledu musí nejen podržet a uchovávat, ale musí ji stále vyostřovat a prohlubovat; je to myšlenková práce, která se velmi podobá tomu, čemu se v odborných vědách říká „základní výzkum“ (až na to, že tu chybí ono soustředění na „předměty“ výzkumu).

06

Historické hledisko nemůže být ponecháno stranou: vědy se kdysi vyvinuly vydělením z filosofie, a teprve mnohem později byly některé vědy ustaveny jinak než tímto oddělením. A samy vědy (a vůbec chápání toho, co je věda a co je vědecké) se v historii mění, a tak se nutně mění jejich vztah k filosofii. O tom, že se dějinně proměňuje i filosofie, není ovšem žádných pochyb, už je proto, že v žádné dějinné chvíli nelze mluvit o jediné, ba ani o hlavní, ústřední filosofii, která by pro onu dobu byla charakteristická a jí vlastní.

07

Hned z několika důvodů nemohu autoritativně vymezit vztah mezi filosofií a vědami. Důvodem není ani má neschopnost, ani že by se to vymykalo možností filosofie (jako se třeba ve středověku mělo za to, že se filosofii vymykají „pravdy theologické“ a zejména „pravdy zjevení“). Filosofie není jedna jediná, ale jsou různé filosofie; pokud bych se chtěl vyhnout úkolu, který je přede mnou, mohl bych podat jakýsi stručný přehled různých řešení. Tak to dělají historici filosofie, nebo – jak to kdysi vyslovil Jaspers, „profesoři filosofie“ (učitelé).

08

Abychom mohli něco vyložit o vztahu mezi filosofií (případně filosofiemi?) a vědou resp. vědami. Museli bychom nejprve říci, jak rozumíme tomu, co to je filosofie, a jak rozumíme tomu, co to je věda. Obě otázky (obě témata) mají ovšem filosofický charakter a vymykají se možnosti jiného než filosofického řešení. A protože filosofie nemá žádných donutivých prostředků, o jaké jde vědám (přínejmenším přírodním), je tím každému filosofovi otevřena legitimní možnost různého sebezpochopení – a tím i různého pochopení vztahu mezi filosofií a vědami. Na druhé straně to ovšem ještě hůř vypadá se sebezpochopením věd a vědců (jakožto vědců). Žádná věda nemá k dispozici vlastní prostředky k takovému sebezpochopení v rámci své kompetence a v možnostech svých vědeckých metod: Ale protože to vědci samozřejmě dělají, dělají to mimo rámec své odborné kompetence a tedy nevědecky.

09

Je tu ovšem přínejmenším v některých vědách už nějakou dobu trend k překračování mezí či hranic, bez nichž se ovšem ve skutečnosti žádná věd neobejde. Nejdříve docházelo k tomu, že vznikaly jakési hraniční disciplíny (např. fyzikální chemie, biochemie, atd.), později dost zvláštním způsobem napříč dost odlehlým disciplínám („kybernetika“, dnes informatika apod.). A pak už se od té doby mluví běžně o transdisciplinárních oborech. To je zajisté obrovská změna a pokrok od starších představ o jakési pevné klasifikaci věd.

10

Transdisciplinarita je významná především tím, že čelí tzv. technizaci vědy, tj. tomu, že se zejména od počátku nové doby věda povážlivě proměňuje z úsilí o poznání (vědění, scientia, epistémé) v úsilí o provedení, uskutečnění, dosažení výsledku, eventuálně manipulaci (tedy v dovednost, ars, techné). Zatímco dříve docházelo k omezování vědeckých postupů z důvodů mytologických a náboženských, dnes je situace jiná: „neproduktivní“ poznávání není zakazováno, ale je pomíjeno nebo aspoň nepodporováno, zatímco podporován je výzkum za předem stanovenými účely. Tyto účely však nestanovují vědci, nýbrž politici a velké firmy, tedy podnikatelé. Jestliže se kdysi razila zásada, že filosofie a vědy musí být pod dohledem theologie a musí sloužit theologii, dnes dochází k tomu, že vědy a vědecký výzkum stále víc slouží mocenské (většinou státní) politice, a

ovšem ekonomice, výrobě a technickému uplatnění, a dokonce tu „službu“ na sebe berou dobrovolně (tedy protože potřebují pro „svou“ práci peníze).

11

Je otázkou, zda hlavním cílem a také zájmem filosofie je poznávání, jak si to představovala většina starořeckých myslitelů a jak se to od té doby traduje a udržuje do nové doby a vlastně dodnes. Především neplatí ono omezení filosofování na (pouhé) myšlení; oddat či oddávat se filosofii není jen věcí myšlení, ale celého života. A proto také nelze jako cíl vidět jen poznání, ale jde především o pravé poznání, tj. nikoli jakékoli poznání, a dále jde také o poznávání ve světle pravdy a ve shodě s pravdou, tj. s „tím pravým“, s tím, co je v konkrétních situacích, „tím pravým“, co se „má“ stát. co se má udělat, provést, uskutečnit. Filosofování, tj. oddávat se pěstování filosofie je naprosto neoddelitelné od určitého způsobu životní praxe. Proto má nadále dobrý smysl připomínat, že jde (také) o moudrost, nejen o pravdu (neboť význam slova „pravda“ měl jednak u Řeků značně odlišné konotace, a jeho dnešní význam příliš zpovrchněl, takže je třeba vše reinterpretovat).

12

Položení otázky samo ještě nemusí být produktivní, ale někdy takové být může; jsou otázky a otázky. To ovšem umožňuje méně bádavým duchům některé nepohodlné otázky prohlásit za neproduktivní a prostě je pomíjet a obcházet. A právě takové dvě otázky jsou dnes naším tématem. Která věda je schopna otázku po tom, čím sama je, v rámci své odbornosti nejen položit, ale také začít řešit (neříkám vyřešit)? A která věda je kompetentní říci, čím je nějaká jiná věda, nebo dokonce co to je „filosofie“? Filosofie se liší ode všech odborných věd také tím, že je schopna si klást podobné otázky, zejména pak otázku, čím je sama filosofie. A pochopitelně nejen si takovou otázku klást, ale také se pokoušet na ni odpovědět – či spíše odpovídat. A protože filosofie jsou různé, budou pochopitelně různé i odpovědi. Ale každý pořádný filosof si takovou otázku musí klást a musí si přinejmenším sám pro sebe tuto otázku rozhodnout či rozhodovat.

13

Filosofie je – na rozdíl od kterékoli odborné vědy – záležitostí nejen myšlení, ale způsobu celého života. Ale na druhé straně je především záležitostí myšlení, a v jistém smyslu výhradně myšlení. V obou směrech tak vybočuje z mezí, v nichž se zdržují (a vlastně musí zdržovat) speciální vědy, pokud mají zůstávat v rámci své odborné kompetence resp. pokud nemají vážně porušovat svou vědeckost. Je to zvláštní vztah: ne-li veškerá, pak určitě hlavní a rozhodující váha každé vědy spočívá v kvalitě jejího myšlení (přesně: v kvalitě myšlení příslušných vědců, učenců). Ale přitom žádná z odborných věd není schopna tuto vlastní myšlenkovou kvalitu svými vlastními (tj. odbornými) prostředky kontrolovat a zkoumat. Protože se však žádná skutečná věda (opravdový vědec) nemůže takové kontroly vzdávat, musí tak činit mimo rámec své odbornosti. A tak to musí dělat buď diletantsky, anebo za pomoci filosofie – v každém případě však nevědecky. A tak nezbyvá než přezkoumat, zda tato filosofie sama není pouhým diletantismem (což by dovolovalo odborným vědám si pěstovat svůj vlastní diletantismus bez ohledu na filosofii či filosofie).

14

Tento problém byl rozhodujícími mysliteli tušen už velmi dávno, takřka od samých počátků filosofického myšlení. Nejčastěji se uvádí Sókratés a jeho tzv. „vědoucí nevědění“, ale nebývá to správně a v plnosti aktuálně interpretováno, zejména se málokdy vyloží, že tu je rozhodující důraz položen na reflexi (vědět, že vlastně nic pořádného nevím, je možné pouze v reflexi). Ale onen problém je jakýmsi

tentativním způsobem zachycen v samém pojmenování této zvláštní „disciplíny“, jež bylo tradičně připisováno Pythagorovi (možná, že to neplatí o pojmenování samém, ale spíš o náznacích jeho vlastně nepojmového, předpojmového, totiž narativního způsobu výkladu, který dokonce zmiňuje bohy). My se však nyní pozastavíme jen u pojmenování filosofie jako (přátelské) lásky k moudrosti resp. touhy po moudrosti (na spjatost se Sókratem ukázal Platón ve svém Symposiu). Řecké *filein* se překládalo do latiny jako *amare*, nikoli jako *diligere*. Proto bychom mohli říci, že filosofie má bytostně amatérský, nikoli diletantský charakter; krátce a dobře, můžeme říci, že filosofie je systematický, profesionální amatérismus. Nu, a už jen proto se filosofie nikdy nemůže – a ani nesmí – stát odbornou vědou. (Což ovšem vůbec neznamená, že se nemusí starat o „vědeckost“ svých myšlenkových postupů a také pokusů.)

15

V čem spočívá profesionalita filosofické reflexe? Především musí takové reflexe být systematická, tj. nesmí se omezovat na jedno tlivé akty reflexe, ani na jednotlivé tématické okruhy, ale musí sledovat všechny souvislosti, které slibují nějaký nový pohled a nové zjištění. Za druhé nesmí taková filosofická reflexe zůstat jen na jedné rovině uvažování, tedy konkrétně na jedné rovině reflexe, ale musí podrobovat novým reflexím i dosavadní reflexe již provedené, a musí být schopna hledat nejen možné důsledky, ale také skryté počátky, principy. Takže musí jít o reflexi principiální. A posléze – zůstaneme zatím jen u tří základních rysů – musí taková filosofická reflexe (a to je její specialita) mířit také tam, kde tuší kořeny všeho, zejména kořeny problémů a kořeny svých vlastních pozic a přístupů, tedy musí být radikální, tj. nezastavovat se příliš brzo před svým hrabáním a rytím do větší a větší hloubky. (Přitom není nikde řečeno, tím méně potvrzeno, že třeba pod posledním, nejhlubším „kořenem“ není ještě nějaká další „půda“, která by se mohla stát novým tématem – a dokonce nejenom pro filosofii.)

16

Pokud se nějaké dovednosti, znalosti nebo zvyky přenášejí z generace na generaci jen učením a předáváním (tradicí), vypadá to tak, že se přidávají nové prvky k těm dosavadním. A pochopitelně může dojít k tomu, že na některé se zapomíná, zatímco jiným se dává přednost. Zkušenost se tak zvětšuje, rozmnožuje aditivně. Vývoj žádné vědy sice nelze vidět jako pouhé přidávání nových poznatků k těm dosavadním, ale v každé vědě můžeme v určité době rozpoznávat jakýsi základ, kterému se musí naučit a osvojit si jej každý nový adept. A každý nový pokrok v dané vědě musí z tohoto základu vycházet a na něj navazovat. Ve filosofii je situace značně odlišná. Především neexistuje žádný analogický jednotný „základ“, který by musel být akceptován a osvojen každým novým adeptem. Jednak je takový možných „základů“ v určité době víc, jednak je obvykle daleko důležitější pronikat do filosofie a filosofování přes klasiky, dokonce i přes nejstarší klasiky než přes myslitele současné. (Bohužel to má i negativní stránku: pro mnohé adepty se pronikání do filosofie omezuje na pronikání do jiných filosofů, ať už nejstarších nebo i současných, a ke skutečnému filosofování ve smyslu filosofického zkoumání nových filosofických problémů, a ne pouze starších textů, už nedochází.) (Srv. Pozn. 071226-2 – „Filosofování – způsoby“.)

17

V různých dobách by taková „učená společnost“ vypadala dost jinak. V době Platónova mládí a ještě za Aristotela by tu byli samí filosofové, jen tu a tam nějaký sofist; o něco později a pak zejména v Římě by tu bylo takových společností mnoho a ještě by tu někteří „filosofové-sofisté“ chodili od nároží k nároží. Ve středověku by se museli všichni vydávat za theology, jinak by upadli do

vážných podezření. A v nové době se zase filosofie začala pěstovat vědecky a hlavně ve vědách a spolu s vědeckým bádáním. Hlavně pod německým vlivem začala filosofie zase něco znamenat, ale u nás to nemělo velký vliv. Daleko větší vliv měl pozitivismus zprvu pod vlivem Comteovým a Millovým (John Stuart), později dalších (u nás v jakési zvláštní opozici proti oficiálnímu herbartismu); ten převládl hlavně na školách a pak jejich prostřednictvím dál, zejména ovšem ve vědách. Na tento dost zjednodušený a omezený pozitivismus pak dobře mohl navázat engelsismus (což je asi nejsprávnější pojmenování pro to, co zavládlo u nás na víc než čtyři desetiletí, a co v mnoha hlavách ve zbytcích přežívá dodnes, čemu se však mylně říkávalo „marxismus-leninismus“). Náprava nebude snadná, protože ke všemu tomu jsme od konce, možná již od poloviny minulého století filosoficky v povážlivé krizi, kterou sice někteří filosofové rozpoznali už dříve a kterou se někteří pokoušeli různě řešit, ale zatím bez velkého úspěchu. (Pokud se nerozhodneme rovnou mluvit o „velké“ krizi, která začala modernitou a dnes pokračuje postmodernitou.)